

६. सामाजिक समरसता व संतसाहित्य

“कोणत्याही नदीला येणारा पूर केव्हाही बघण्याजोगाच असतो. पण आळंदी-पंढरीकडे येणारा भक्तीचा महापूर हा एकदा तरी अनुभवावा असाच विषय आहे.” ‘ग्यानबा तुकाराम’ किंवा ‘ज्ञानेश्वर माऊली तुकाराम’ हा नामाचा गजर कुणाही नास्तिकाच्यादेखील अंगावर रोमांच उभे करील असाच आहे. डॉ. चंद्रशेखर बर्वे यांच्या या वाक्यातील ‘महापूर’ ह्या शब्दाकडे वाचकाचे मन गेल्याशिवाय राहात नाही. नदीला जेव्हा महापूर, येतो तेव्हा अनेक प्रकारचा काडीकचरा त्यात वाहून जातो. अनेक लोकांकरिता तो चर्चेचा विषय बनतो. यातील प्रतीकात्मकता लक्षात घेता, पंढरीच्या ह्या महापुरात जातीभेद, सांप्रदायिकता, धार्मिक मी-तूपणा हा सगळा कचरा वाहून जातो आणि उरतो केवळ भक्तिभाव. ह्या प्रतीकात्मतेतच खऱ्या अर्थाने आपणास संतांची सामाजिक समरसता जाणवते. भारतीय इतिहासाचे अनेक पर्व, अनेक कालखंड उलटले. अनेक राजवटी आल्यात व गेल्यात. अंधःकारयुगाचा प्रदीर्घ कालखंड या भारतवर्षाने अनुभवला. स्वसाम्राज्याच्या तळपत्या सूर्यात आम्ही न्हाऊन निघालो, तेजस्वी झालो. पुन्हा पुन्हा पारतंत्र्याच्या काळरात्री अनुभवल्या. इतिहासात जमा झाल्या. समाजमूल्यांचे अनेक निकष बदलले. इंग्रजी राज्यासोबत आलेल्या पार्श्वान्त्य विद्येमुळे प्रबोधनाची पहाटही उगवली. परंपरांचे, अनिष्ट रूढींचे जोखड मानेवरून उतरून ठेवणारे विज्ञानाचे युग अवतरले. समाजाचे आचारविचार, पोशाख, राहणीमान बदलले. जुन्या जीवनदृष्टीची जागा नवीन जीवनदृष्टीने घेतली. समाजात नवनवीन जीवनमूल्यांचा स्वीकार होत राहिला. पण परिवर्तनाच्या या आवर्तात संतसाहित्याची लोकप्रियता अबाधित राहिली. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे संतांची लोकाभिमुखता. ही लोकाभिमुखता संतांनी मिळविली कारण लोकांमध्ये रमायचे, तर त्यांच्याशी संवाद करता यायला हवा. स्वभावातील ही संवेदनशीलता संतांच्या ठायी होती म्हणूनच ते समाजाशी संवाद साधू शकले व अवघ्या समाजाला, समाजातील वैविध्याला, वैचित्र्याला त्यांनी एका सूत्रात ओवले.

संतांच्या अवताराचे प्रयोजन हे लोकोत्तर कार्याकरिता असते. समाजोपयोगी असते. पण एक वास्तविकता अशी, की काही गोष्टी समाजहितकारक असल्या तरी त्याचे समाज रक्षण करीत नाही. भारतवर्षात धर्माच्या बाबतीत हीच बाब आढळून येते. समाजात धर्माला ग्लानी येते, नास्तिकवाद डोके वर काढून भक्तीमध्ये ज्ञान नावापुरतेच उरते आणि नैराश्याचा आभास निर्माण केला जातो. अशी परिस्थिती जेव्हा समाजात उद्भवते तेव्हा धर्म, भक्ती, ज्ञान, वैराग्य ह्याचे पुनरुज्जीवन करण्याकरिता संत अवतार घेतात. ह्या संतांचासुद्धा छळ समाजाकडूनच झाल्याचे पुरावे आपणास आढळतात.

संत हे समाजविन्मुख होते असे अनेक बुद्धिवादी म्हणतात. पण संत हे जर समाजविन्मुख असते तर आज सातशे वर्षांनंतर लाखो लोकांची वारी पंढरीला गेली नसती. संत हे निवृत्तीमार्गी नव्हते. संतांनी वैयक्तिक प्रपंच जरूर केला नसेल, पण त्यांनी विश्वप्रपंचाची काळजी केली. वैश्विक देवाची आराधना केली, ती स्वतःच्या भोगविलासाकरिता नव्हे, तर समाजाकरिता. 'आता विश्वात्मके देवे' हे ज्ञानदेवांचे पसायदान असो, की 'कल्याण करी रामराया' ही समर्थ रामदासस्वामींची विश्वकल्याणाची प्रार्थना असो. दोहोंतील आशय सारखाच. संतसाहित्याची परिणती ही सामाजिक समरसतेचीच आहे. पण त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही समरसता भीतिकवादी नाही, तर त्याचा पायाच ईश्वरवादी आहे. हे साहित्य समाजमनावर सुसंस्कार घडविते व ज्या समाजाचा पाया हा ईश्वरीय असतो, अशा समाजाची वैचारिक उन्नती झाल्यावाचून राहात नाही. हा समाज वैचारिक दृष्टीने उन्नत होतो, सुसंस्कृत होतो. शुद्ध, सत्त्व व नीतिमान होतो. म्हणूनच समाजसुधारणेच्या कार्यात संत अग्रणी असतात. ही सामाजिक समरसता घडवून आणण्यासाठी संतांनी माध्यम निवडले, ते साहित्याचे. साहित्य! सारस्वताची देवता! मानवी भावनांची उकल करण्याचे साधन! मानवी मनाचा, नात्यागोत्याचा गुंता उकलणारे साधन! मनामनाला जोडणारा एक महामार्ग! हेच नेमके संतांनी ताडले. संतसाहित्याचा हा एक महत्त्वाचा चमत्कार मानावा लागेल, तो म्हणजे 'सामाजिक समरसता'.

भारतीय समाजरचनेच्या दृष्टीने विचार करता भारतीय समाज हा स्थितीशील आहे. कोणतेही परिवर्तन हा समाज चटकन स्वीकारत नाही. शिवाय सांप्रदायिकता, जातीयता, कर्मकांडाला अवास्तव महत्त्व, व त्यामुळे समाजात निर्माण होणारी दुही, हे समाजप्रगतीच्या मार्गातील अडथळे आहेत. हे अडथळे दूर करण्याचे महत्त्वाचे कार्य संतसाहित्याने केले आहे.

हा सर्व प्रवास सुरू होतो तो ज्ञानदेवापासून. ज्ञानदेव व नामदेवापासून चंद्रभागेच्या तीरावर भक्तिप्रेम हाट सुरू झाला.

विठ्ठल विठ्ठल गजरी । अवधी दुमदुमली पंढरी ॥

असा भावगंध जेव्हा आसमंतात दरवळू लागतो, तेव्हा त्या भावगंधात सुगंधित होतात नामदेव, नरहरी सोनार, गौरा कुंभार, सेना न्हावी, चोखा मेळां, जनाबाई, कान्होपात्रा, सावता माळी. चारही वर्णांचे, जातीयतेचे, गोत्र-कुळाचे पाश तोडून पांडुरंगाच्या प्रेमात उन्मत्त विहार करू लागतात. तात्कालीक परिस्थितीचा विचार करता ह्या कार्याची महती पटल्यावाचून राहात नाही.

ज्ञानदेवांनी सामाजिक कार्याचा पाया रचला असे म्हणणे वावगे होणार नाही. ज्ञानदेवांनी जे कार्य केले त्याचा प्रारंभ ज्ञानेश्वरपूर्व काळात तसा झाला होता. नाथपंथ हा भारतभर पसरलेला वंश होता. ज्ञानदेवांनी व त्यांच्या बंधूंनी या पंथाचे अनुयायीत्व पत्करले होते. 'ज्ञानेश्वरी' सारखी प्रतिभास्फुरणांनी ओतप्रोत ओसंडणारे अध्यात्म व काव्य यांची अपूर्व युती असणारी ग्रंथसंपदा ज्ञानदेवांनी निर्माण केली. ज्ञानेश्वरांची ग्रंथनिर्मिती एकप्रकारे त्यांच्या सामाजिक क्रांतीचा पाया, तसेच कळसही आहे. इतर कोणत्याही प्रकारचे समाजपरिवर्तनास्तव सहाय्य, संघटन, साधन हाताशी नसताना केवळ ग्रंथनिर्मितीच्या बळावर समाजजीवनात इष्ट दिशेने बदल घडवून आणणे व त्याची प्रचींती स्वतःच्या आयुष्यात अनुभवणे हे भाग्य इतर कोणत्याही ग्रंथकाराच्या क्वचितच नशिबात आले

असेल. ज्ञानदेवांची अंगभूत अध्यात्मनिष्ठा, विश्वकल्याणाची आंतरिक ओढ व त्यासाठी प्रवृत्त झालेली त्यांची साहित्यसृष्टी हा त्रिवेणी संगम ज्ञानदेवांच्या साहित्यात आढळतो. सामाजिक आशयाच्या दृष्टीने विचार केल्यास ज्ञानदेव हे पहिले विद्रोही साहित्यिक ठरतात. रामदेवराव यादवांसारख्या ऐश्वर्यसंपन्न राजाच्या कारकीर्दीत ज्ञानदेवांना सामाजिक चळवळीचा आरंभ करावा लागला. या काळात अज्ञानी समाज बांधवांना कुणी वाली उरला नव्हता. त्यामुळे तत्कालीन समाजाला नैतिक विचारांचे अधिष्ठानही उरले नव्हते. तत्कालीन समाजाने जातीनिहाय देवतांची निर्मिती केली होती. ह्यातूनच समाजात कर्मकांड माजले. या सामाजिक पार्श्वभूमीवर ज्ञानदेवांनी आपल्या विचारांच्या आधारे समाजमनात परिवर्तन घडवून आणले. वारकरी संप्रदायाच्या पताकेखाली सर्व उपेक्षित समाज एकत्र केला. वारकरी संप्रदायाची विचारप्रणाली, आचारसंहिता बळकट करण्यात ज्ञानदेवांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. ह्या वारकरी संप्रदायात साहाय्यभूत ठरणारे जे तत्त्वज्ञान मिळाले ते संतसाहित्यातून मिळाले. 'जना दाखवावे करोनिया' ही उक्ती संतसाहित्याने खरी करून दाखविली. ज्ञानदेवांच्या या संतमेळ्यात नामदेव 'शिंपी', सावता 'माळी', नरहरी 'सोनार', चोखामेळा 'महार', गोरा 'कुंभार', सेना 'न्हावी' अशा गावगाड्यातल्या अलुतेदार-अलुतेदारांतून संत गोळा झाले. हे सगळे संत बांधले गेले, ते विठ्ठलप्रेमाने. मग आपला मळा फुलविताना सावता माळी 'कांदा मुळा भाजी । अवधी विठाबाई माझी' असे विठ्ठलरूप बघतो, तर सेना न्हाव्याला व्यवसाय करताना 'आम्ही वारिक वारिक । करू हजामत बारीक । चौवणी देखोनिया हात । सेना राहिला निवांत ।' हा उदात्त भाव निर्माण होतो. चोखोबा 'भेदाभेद कारण देह मूळ' हे भेदाभेदाचे मूळ सांगतो तर गणिकेचा व्यवसाय करणारी कान्होपात्रा विठ्ठलाच्या प्रेमाने बेभान होते व विठ्ठलाचे लेंकुरवाळेपणाचा कौल देते. एवढेच नाही तर एकएक संत विठ्ठलाचे आभूषण आहे, हे कबूल करते. तात्पर्य, सगळ्या जाती-जमातीतील मंडळी संतवाङ्मयाने एकत्रित आणली. त्या सगळ्यांना ओवणारे मुख्य सूत्र होते विठ्ठलभक्ती. ह्या विठ्ठलभक्तीच्या भावातून जे साहित्य निर्माण झाले, त्या साहित्याने समाजाला जीवनदृष्टी दिली. जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दिला, व्यवसायनिष्ठा दिली, समाजाच्या प्रती, सामाजिक ऐक्याच्या प्रती सकारात्मक दृष्टिकोन दिला. सगुण उपासनेतून समाजात शैव-वैष्णव एकत्र बांधले गेले. हे फार मोठे एकात्मतेचे सूत्र संतांनी विणले. यात सवर्णांपासून बहुजनांपर्यंत, एवढेच नाही तर मुस्लिम संतकवीदेखील या मालिकेत आहेत. शेख फरीद ते शेख महंमद इत्यादींचा उल्लेख यात करता येईल. हे सर्व वेदांत, सूफी, शिवशक्ती, निर्गुण निराकार याचे उपासक आहेत. हे सर्व एकाच तत्त्वज्ञानाला मानणारे आहेत. कर्नाटकचे बसवेश्वर, आंध्रचे वेमना, बंगलोरचे दादू व बाडल, गाणारे फकीर, ओरिसाचा आंधळा फकीर कवी भीमभोई, गुजराथचा अनवो भगत, कितीतरी उदाहरणे देता येतील. यात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिस्ती, हा भेद आला कोठून? या सर्वांच्या विचारांची पाळेमुळे वेद, उपनिषदे, तसेच बौद्ध तत्त्वज्ञानात आढळतात. ही समरसता निर्माण केली संतसाहित्याने. समाजातील दांभिक, ढोंगी वृत्तीवर आघात करून समाजाला खऱ्या अर्थाने एकरूप करण्याचे कार्य केले.

संत एकनाथ, संत तुकाराम व संत रामदास यांच्या साहित्याचा परखडपणा, प्रत्ययाचे सामर्थ्य हा स्थायीभाव आहे. ह्याच बळावर त्यांनी समाजाचे करटेपण दूर केले. क्रियाशील साहित्याची निर्मिती जेव्हा समाजात होते तेव्हाच समाज खडबडून जागा होतो. अन्यायाच्या

विरुद्ध प्रतिकार करतो. समाजपरिवर्तनाची दिशा बदलवितो. हीच खरी नवीन सामाजिक विचारजागृतीची नांदी असते. या संतांच्या साहित्यातून प्रपंच व परमार्थ यांची सांगड कशी घालायची याचे समाजात प्रबोधन झाले. ज्या व्यवहाराला परमार्थाची जोड असते त्या व्यवहारात मी-तूपणाचा भाव नाहीसा होतो. व्यावहारिक नीतिमत्ता व पारमार्थिक यथार्थता यांच्या परस्पर सामंजस्याची भूमिका समाजात निर्माण होते.

नाथांच्या गौळणी, भारूडे, त्यांनी उभा केलेल्या समाजातील बहुरूपी, मुक्ता वासुदेव, ही सर्व पात्रे लोकव्यवहाराशी संबंध स्थापित करणारी आहेत. तुकोबाची भाषा अधिक लोकाभिमुख आहे. म्हणूनच ती समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत गेली आहे. त्यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान शेतकरी, कामकरी व श्रमजीवी लोकांच्या हृदयाला स्पर्श करून जाते. तुकोबाची वाक्सुधा मोलमजुरी, काबाडकष्ट करणाऱ्या श्रमिकांना संजीवन प्रदान करते. आजही तुकोबाची वाणी ही खेड्यापाड्यातून सरसकट वापरली जाते. एवढेच नाही, तर संतांचे हरिपाठाचे अभंग हा वारकऱ्यांच्या जीवाचा विसावा आहे.

शिवकालीन महाराष्ट्रात सामाजिक परिस्थिती भयानक होती. दुर्गुणांचा हैदोस माजला होता. अन्याय-अत्याचार, दंभ ह्यामुळे समाज निर्जीव बनला होता. स्वाभिमानरहित समाज बनला होता. अशा परिस्थितीत समाजाला क्रियाशील व उद्योगशील बनविणे आवश्यक होते. याकरिता समर्थानी मनाचे श्लोक, दासबोध यासारख्या ग्रंथरचना केल्या. 'आनंदवनभुवनी' ह्या काव्यात तर तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब पडलेले आपणास आढळते. राष्ट्रतेजाला झळाळी आणण्यासाठी या संताने आपले उभे आयुष्य वेचले. महाराष्ट्राला तेजस्वी विचार दिला. धगधगत्या चारित्र्याची परंपरा दिली. त्यांच्या साहित्यातील भाषा ही लोकसाहित्यातील मर्मस्पर्शी शब्दसंपदा आहे. तत्कालीन शब्दसंपदेचा वापर करून त्यांनी शब्दसंपदा समृद्ध केली. समाजमनात स्फुरण व चैतन्य निर्माण केले. समाजाला नीतिमत्ता शिकविली. प्रत्येकाचे आचरणाचे नियम त्यांनी शिकविले. भेदाभेद करणाऱ्या समाजाच्या ढोळ्यांत त्यांनी भक्तीचे अंजन घातले. 'महाराष्ट्र तितुका मेळवावा' असा शिवरायांना संदेश पाठवून त्यांनी सामाजिक समरसतेचा कळस उभारला.

ज्योतिर्भास्कर जयंत साळगावकर म्हणतात, "श्री ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम हे संत केवळ मराठी भाषेचेच नव्हे, तर आपल्या संतपरंपरेचे आणि भक्तिसंप्रदायाचे पंचप्राण आहेत." विनोबा म्हणतात, "ज्ञानदेव, नामदेव, नाथ, तुकोबा, समर्थ । ज्ञानी प्रेमी शांत विरागी कर्मरत." अशा या संतांनी आपल्या साहित्यातून समाज एकत्र केला. त्यांना जीवनदृष्टी प्रदान केली. समाजात एकोपा निर्माण केला. अनेक वर्षांनंतर आजही ही संतांची वाणी मार्गदर्शन करीत आहे. समाजाला एका सूत्रात बांधून आहे. हीच खरी सामाजिक समरसता. ह्याचेच फलित म्हणून की काय आजही आषाढी व कार्तिकी एकादशीला पंढरपूर-आळंदी येथे भक्तीचा, भक्तांचा महापूर येतो व डॉ. चंद्रकांत बर्वे यांच्या वाक्याची प्रचीती आल्याशिवाय राहात नाही.

